

G. FEKETE ÉVA*

**A TÁRSADALMI GAZDASÁG POSZTSZOCIALISTA SAJÁTOSSÁGAI
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN**

*POSTSOCIALIST CHARACTERISTICS IN SOCIAL ECONOMY
OF EAST-CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES*

ABSTRACT

Exploring post-socialist specifics of social economy in the East-Central-European countries are the objects of our ongoing research project titled “Social and solidarity economy in the post-socialist periphery” and supported by the Hungarian Scientific Research Fund Nr. K112928 contract. In addition to examining the very limited comprehensive and comparable data available internationally, an overview of the history and an analysis of determining factors of social economy help to identify differences between social economies in Western and Eastern European countries. At the end we try to decide whether these differences indicate only a time delay or present a special east-central-european model in social economy. Verification of our twelve point hypothesis needs some additional investigations which are describe in the conclusion and will be completed by involvement of social economy experts from several East-Central-European countries.

Bevezetés

A kapitalizmus jelen fázisában új fogalmakkal ismerkedünk a közgazdaságtanban és a regionális tudományokban is. Bár a társadalmi gazdaság, társadalmi vállalkozás, szolidáris gazdaság, társadalmi innováció fogalmak értelmezése még mindig nem egyértelmű, a 90-es évektől ugrásszerűen megnőtt elemzések száma is utal a társadalmi tényezők egy ideig méltatlanul alulértékelt szerepének megnövekedésére, a kor kihívásaira adott válaszlehetőségek mezőjének kiszélesedésére.

Témánk fogalmi háttérének megvilágítása céljából a leggyakrabban használt négy alapfogalom egyszerű, elemzéseink során használhatónak bizonyult meghatározására szorítókonzunk. (A később kifejtettek a fogalomépítéshez remélhetőleg újabb adalékokkal járulnak hozzá.)

Társadalmi (szociális) gazdaság: Piacgazdasági keretek között, a nem üzleti és nem kormányzati szereplők (civilék/harmadik szektor) által végzett, a másik két szektor által kielégítetlen szükségletek innovatív kielégítésére fókuszáló, fogyasztó közeli, helyhez és időhöz kötött, jellemzően, de nem feltétlenül non-profit jellegű gazdasági tevékenységek összessége [EU Fehér Könyv (1994): társadalmi vállalkozások által nyújtott személyi, kommunikációs, szabadidős, kulturális és hagyományörző, környezetvédelmi, települési infrastrukturális szolgáltatások és ezekhez kapcsolódóan megvalósított munkaerőpiaci integráció].¹

* Prof. Dr. G. Fekete Éva CSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Világ- és Regionális Gazdaságtan Intézet, Munka- és Társadalomgazdaságtan Intézeti Tanszék.

Társadalmi vállalkozások: piaci terméket vagy szolgáltatást vállalkozói és innovatív módon nyújtó, a társadalmi hatást a profitszerzés elé helyező, a profitot társadalmi célra visszaforgató, nyitott és felelős irányítással működő, feladatai megvalósításába, döntéseibe a tevékenységéhez kapcsolódó foglalkoztatottakat, fogyasztókat és egyéb érintetteket bevonó gazdasági szereplők. A szociális gazdaság építőkövei.²

Szolidáris gazdaság: A társadalmi felelősségérzetet és a közösségi érdekeket előnyben részesítő, a nem anyagi természetű dolgokat felértékelő, a gazdasági célokat a környezeti és a társadalmi célok alá rendelő, a gazdaság mindhárom szektorát átható gazdasági modell (ház- és kertprojektek, fogyasztói-termelői közösségek, helyi cserekereskedelmi rendszerek, adományboltok, nyílt forrású projektek, repair cafék).³

Társadalmi innováció: új termékek, szolgáltatások, új eljárási módok kifejlesztésének társadalmi értékek által vezérelt, társadalmi szereplők által kezdeményezett és megvalósított, új társadalmi együttműködések generáló és a társadalom fejlődésére visszaható módja. A társadalmi és szolidáris gazdaság egyik alapeleme, egyben tevékenységeik, szervezeti és módszertani hátterük formálója.⁴

A gazdaság társadalmi szektora, az ahhoz kapcsolódó alternatív megoldások az egész Földön jelen vannak, ám korántsem ugyanolyan formában, hangsúlyokkal és intenzitással. Magyarország társadalmi gazdasági szektorának a nyugati (elsősorban az egymástól is erősen különböző francia, belga, brit, spanyol, kanadai) példáktól való látható eltérése ösztökélt arra, hogy próbáljuk meg feltárni eme eltérések mibenlétét és okait. A társadalmi gazdaság földrajzi változatosságának okait kutatva három dimenzió rajzolódott ki. Eszerint térben eltérő változatokat eredményezhetnek – a lokalitás ezerarcúságán túl az alábbiak:

- (1) A globális kihívások globális nagytérségek szerinti változó hangsúlyai, a térségek eltérő gazdasági és társadalmi sajátosságai nyomán eltérő szükségletek által vezérelve, másként fogalmazódnak meg a SEE felé a kérdések, így különböznek a célok, a célcsoportok, a jellemző tevékenységek és az intézményi struktúrák.⁵
- (2) A város és vidék közötti általános – a térségi centrum-periféria viszonyokon túlmutató – különbségek, mint (1) a méret/lépték/koncentráció, (2) a természethez való közelség, az emberekhez való közelség/közösség/tradíciók és (3) a fentiek miatt létező kulturális/életmódbeli sajátosságok⁶ más-más tevékenységi területek, módszerek, intézményi struktúrák kialakulásához vezethetnek.⁷
- (3) A kétpólusú világrendben korábban elfoglalt hely a történelem egy közel fél évszázados periódusában eltérő társadalmi berendezkedés és a közben kialakult, megcsodított kulturális beállítottságok miatt a társadalmi gazdaság számára szintén más-más táptalajt jelent. A poszt-szocialista örökség a két világrendszer megszűnését követően is érezteti hatását.

A „Szociális és szolidáris gazdaság a poszt-szocialista perifériákon” című, az OTKA K112928 számú szerződése által támogatott kutatás keretében Kelet-Közép-Európa volt szocialista országaiban a társadalmi gazdaság sajátosságainak fenti dimenziók szerinti mibenlétét és okait kívánjuk feltárni.

Sajnos átfogó, területi összehasonlításra alkalmas adat nagyon korlátozott mértékben áll rendelkezésre. Az Európai bizottság megbízásából 2002/03-ra és 2009/10-re vonatkozóan a CIRIEC gondozásában készült az Európai Unió országaira kiterjedő felmérés,⁸ majd 2014-ben pedig a társadalmi vállalkozásokról születtek minden tagországot érintő országjelentések az ICF Consulting szervezésével.⁹

Az eltérések okainak, különösen a szocialista örökség elemeinek beazonosításában a történelem folyamatainak megértése vihet előre. Ugyancsak az előzmények és a jelen folyamatok feltárása segít annak eldöntésében, hogy a kelet-közép-európai országok társa-

dalmi gazdasága mennyiben tekinthető a nyugat-európai országokban végbement folyamatok időben megkésett változatának, ill. mennyiben testesít meg önálló, erre a térségre jellemző, a poszt-szocialista sajátosságok által formált modellt.

Jelen tanulmányban is ezekre a kérdésekre keressük a választ, azaz vizsgáljuk a társadalmi gazdaság és főként annak feltételrendszere alakulásának (leegyszerűsítve) kelet-nyugat dimenziók szerinti különbségét, valamint a kelet-közép-európai országok társadalmi gazdaságainak hasonlóságait.

A társadalmi gazdaság mennyiségi jellemzői Nyugat- és Kelet-Közép-Európában

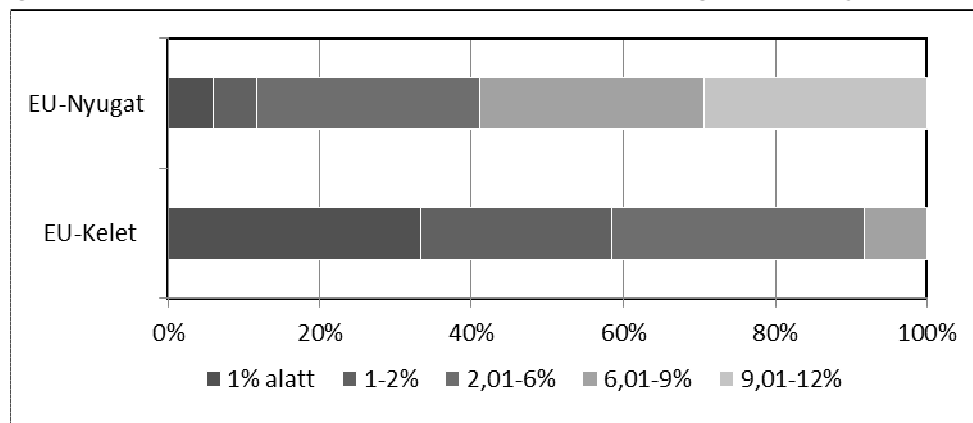
A CIRIEC (Köztulajdonú, Szociális és Szövetkezeti Gazdaság Nemzetközi Kutató- és Tájékoztatóközpontja) által az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére 2012-ben készített jelentés rávilágított, hogy a társadalmi gazdaság Európában mára társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt nagyon fontos, hiszen 14,5 millió ember, avagy az EU-27 aktív népességének 6,5%-a számára nyújt fizetett foglalkoztatást. Ily módon a társadalmi gazdaságot sem a társadalom, sem az intézményei nem hagyhatják figyelmen kívül.¹⁰

Az EU keleti felén a társadalmi gazdasági szektor és hatásai egyelőre kisebbek, mint a nyugati tagállamokban (1. ábra).

Míg a nyugati 17 országból csupán két kicsi, periférikus fekvésű ország (Málta és Izland) tartozik a legalacsonyabb foglalkoztatási hányaddal rendelkező társadalmi gazdaságú csoportba és az országok 60%-a két legmagasabb foglalkoztatási arányt mutató csoportba sorolható, a keleti 12 országban a helyzet épp fordított. Közel 60%-a szerepel a két legalacsonyabb kategóriában és mindössze Észtország társadalmi gazdasági szektora bír a második legnagyobb, az EU átlagot meghaladó foglalkoztatási részesedéssel. Észtország és a keleti blokkon belül még relatíve magasabb, 3% feletti foglalkoztatási részesedéssel rendelkező Csehország, Magyarország, Bulgária és Lengyelország is messze elmaradnak a nyugati országok között is kiemelkedő, 9% feletti foglalkoztatási részesedést produkáló Svédország, Belgium, Hollandia, Olaszország és Franciaország mögött.

1. ábra: Az EU országcsoportjai a társadalmi gazdaság (szövetkezetek, öngépelvező társaságok és egyesületek szervezetei fizetett foglalkoztatottainak az összes foglalkoztatotton belüli 2009/10 évi aránya alapján

Figure 1: Groups of European countries by ratio of payed workers in social economy organizations (cooperatives, mutuals and associations) among total employes in 2009/10

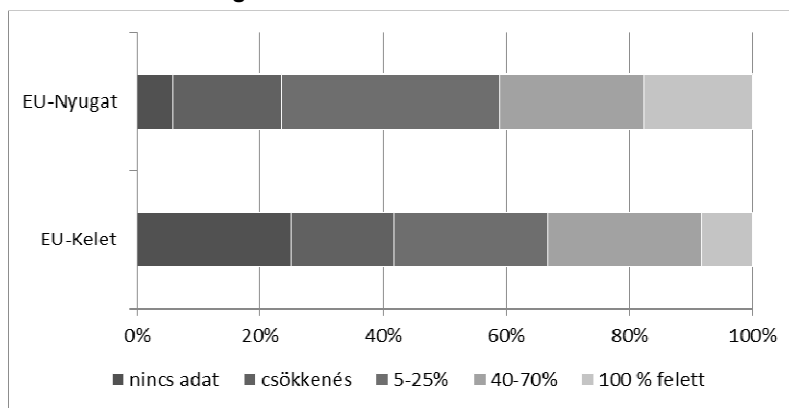
Forrás: saját szerkesztés Monzón és Chaves 2012 adatai alapján

A 2002/03 és 2009/10 közötti növekedés alapján kirajzolódó dinamika sem utal egyelőre átütő változásra a keleti országokban (2. ábra).

Míg nyugaton az eddig is legkiterjedtebb társadalmi gazdasági szektorral rendelkezők, valamint Málta és Görögország nőttek a legdinamikusabban, keleten Észtország és a legdinamikusabb Magyarország mellett a Szlovénia és Lettország. Csehországban kisebb, Szlovákiában nagyobb mértékű visszaesés következett be.

2. ábra: Az EU országcsoportjai a társadalmi gazdaság fizetett foglalkoztatottainak 2002–2010 közötti változása alapján

Figure 2: Groups of European countries by changes in payed workers of social economy organizations from 2002 until 2010

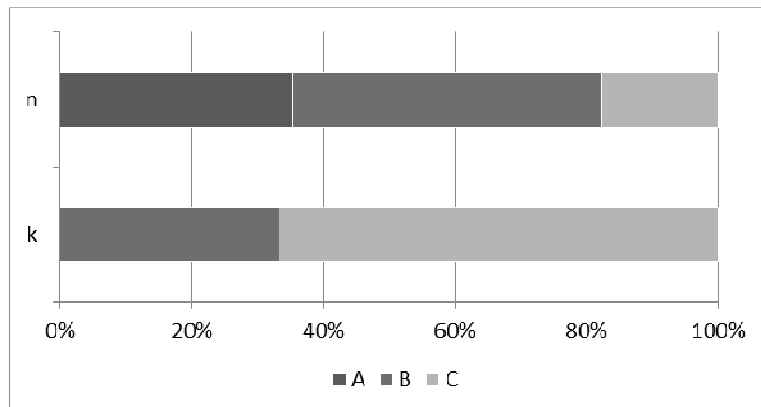
Forrás: saját szerkesztés Monzón és Chaves 2012 adatai alapján

Az elérhető statisztikai adatok elemzése mellett az elvégzett a kérdőíves megkérdezés eredményeit is figyelembe véve a jelentés az európai országokat három csoportra osztotta:

- azok az országok, ahol a szociális gazdaság fogalma általánosan elfogadott: A szociális gazdaság fogalma az állami hatóságok és a tudományos élet képviselői, illetve magának a szociális gazdaság ágazatának a részéről a legnagyobb elfogadottságnak Spanyolországban, Franciaországban, Portugáliában, Belgiumban, Írországban és Görögországban örvend. Az első két ország magasan kiemelkedik a többi közül: Franciaországban látott napvilágot ez a fogalom, a szociális gazdaságról szóló első európai törvényt pedig Spanyolországban hagyták jóvá 2011-ben.
- azok az országok, ahol a szociális gazdaság fogalmának elfogadottsága mérsékelt szintű: Idetartozik Olaszország, Ciprus, Dánia, Finnország, Luxemburg, Svédország, Lettország, Málta, Lengyelország, az Egyesült Királyság, Bulgária és Izland. Ezekben az országokban a szociális gazdaság fogalma más elképzelésekkel – nonprofit szféra, önkéntes szektor és szociális vállalkozások – együtt létezik. Az Egyesült Királyságban a szociális gazdaság ismertségének alacsony szintje ellentétes a kormánynak azzal a politikájával, hogy támogatja a szociális vállalkozásokat.
- azok az országok, ahol a szociális gazdaság fogalmát alig vagy egyáltalán nem ismerik el: A szociális gazdaság fogalma kevésbé ismert, most jelent meg vagy még ismeretlen a következő országokban: Ausztria, a Cseh Köztársaság, Észtország, Németország, Magyarország, Litvánia, Hollandia, Szlovákia, Románia, Horvátország és Szlovénia. Megfigyelhető, hogy a csoportban főként germán országok, illetve olyan országok találhatók, amelyek a bővítés utolsó fordulójában csatlakoztak az EU-hoz. A kapcsolódó fogalmak – nonprofit ágazat, önkéntes szektor és civil szervezetek – elismertsége viszont relatíve magasabb szintű. (3. ábra)

Összességében jellemző, hogy a legelső, „bejártott” társadalmi gazdaság koncepcióval rendelkező országok csoportjában csak nyugati országok vannak, míg a fogalmat még csak ízelgetők pedig főként keleti országok.

3. ábra: Az EU országcsoportjai az országokban a társadalmi gazdaság elismertsége szerint
Figure 3: Groups of European countries by acceptance of social economy

Forrás: saját szerkesztés Monzón és Chaves 2012 adatai alapján

A rendelkezésre álló adatok alapján is elkülönül egymástól a nyugati és a keleti országok társadalmi gazdasága. Ezek a különbségek még pusztán fáziskésés is jelezhetnek. A különbségek mögött álló okokra első közelítésben a társadalmi gazdaságot alakító történelmi folyamatokon keresztül igyekszünk rávilágítani.

A társadalmi gazdaság előzményeinek és formálódásának rövid történeti összefoglalása

Nyugati tőkés országok

A társadalmi gazdaság előzményei a XIX. századtól feltárhatók a nyugati civilizációban.¹¹ A bérmunka általános elterjedésével az önfoglalkoztatás szinte teljesen megszűnt, a munkaerő kizsákmányolása számos formában (pl. gyermekmunka, munkaidő szabályozatlansága, elbocsátás körülményei) megjelent.¹² A problémák tudatosításában és a megoldások forszírozásában az erősen szakszervezet-ellenes környezet ellenére is rohamosan terjedő és erősödő szakszervezetek váltak meghatározóvá.¹³ A munkaerő-piaci konfliktusok mellett a meghatározó tőkés vállalkozások és a bankok által bizonyos területeken figyelmen kívül hagyott közösségi igények (oktatás, betegellátás, biztosítás, bérlakásépítés) kielégítése jelentett társadalmi kihívást. A probléma feloldására alternatív gazdasági megoldások – jellemzően szövetkezeti keretek között – születtek.¹⁴ Az 1800-as évek végén munkás szövetkezetek, valamint társadalmi kezdeményezésként kölcsönös biztosító társaságok, oktatást elősegítő társadalmi összefogások jöttek létre.¹⁵ Az első bejegyzett, tartósan életképes szövetkezetként az 1844-ben létrehozott rochdale-i szövetkezetet jegyezzük.¹⁶

Az 1930-as Világválság a piac szabad mozgását abszolutizáló gazdasági gondolkodásban fordulópontot hozott. Elsőként az Amerikai Egyesült Államok politikai döntéshozói számára vált nyilvánvalóvá az állam piaci folyamatokba való bekapcsolódásának szükségessége. Teret engedtek az ezt megvalósítható keynesi gazdaságpolitikának.¹⁷ Az állami szerepvállalás mellett a válság a szövetkezetszervezés új nagy hullámát indította el, bele-

értve a dolgozói és fogyasztói, a kölcsönös egészség- és életbiztosítást nyújtó önszolgáltató, valamint a mezőgazdasági szövetkezeteket is. A New Deal technikai segítségnyújtással támogatta a városi szövetkezeteket és hitelalapokat létesített a vidéki mezőgazdasági szövetkezetek számára. Egészen a második világháború végéig a keynesi politika működött. A kormányzat közmunka programokat és foglalkoztatási programokat finanszírozott, az ipar és a pénzügyi szektor szabályozását, a szociális programokat teljesen legitimnek és szükségszerűnek tekintették.¹⁸

A II. Világháborút követő gyors gazdasági növekedés és a hidegháború szakszervezeti és társadalmi mozgalom ellenes politikai időszaka a szolidáris gazdaságnak nem kedvezett, de ennek ellenére pl. Kanadában a mezőgazdasági és halászati szövetkezetek gyors terjedése volt megfigyelhető.¹⁹ Az 1960-as évek adtak új lendületet a szolidaritásra épülő társadalmi mozgalmaknak is. Az USA-ban a Kennedy elnök által az átlagpolgárok számára által megígért „jobb világ” reménye és a polgárjogi mozgalmak vezérelték a nagyvárosi szegénységellenes és közösségi gazdaságfejlesztési programok beindulását. A szintén felinduló nőmozgalmak a patriarchális viszonyok megszüntetését és egyenlő jogokat követeltek. A diákmozgalmak a diákok által formált új baloldalon szintén a polgári jogokért küzdöttek, valamint rendszer- és háborúellenes célok mellett álltak ki.²⁰

A jóléti állam kiépülésével Nyugat-Európában és Kanadában a korai hatvanas évekre valóssággá vált az egyetemleges egészségügyi ellátás és szociális gondoskodás. Sorra indultak és terjedtek el különböző gazdasági, társadalmi és kulturális alternatív megoldások, mint pl. az ökofarmok, a kommunák, a lakásépítési szövetkezetek, a nonprofit szövetkezeti óvodák. A fogyasztói szövetkezetek újabb hulláma is kibontakozott a 60-as és 70-es években.²¹

Az 1970-es években a nyugati országok gazdasági erejét csökkentő olajválság a lefedetlen társadalmi szükségletek körét bővítette. Az olajválság idején az infláció és munkanélküliség együttes emelkedése, az újraelosztható források csökkenése a keynesi politika feladásához, a politika konzervatív, a szociális kiadásokat megszorító politika felemelkedéséhez vezetett. Az 1981–83-as recesszió csak tovább erősítette a jobbrafordulást. Az új politikát egy új ideológia kialakulása kísérte. A thatcherizmus a neoliberális szabad piacra, szabad kereskedelemre, az állam minimalizálására, a szociális jóléti programok meghúzására, privatizációra, deregulációra, szoros monetáris politikára, a szakszervezetek mellőzésére épült.²²

A különösen erőszakos kapitalista modell megerősödése és az ellene való tiltakozás a 80-as évek közepétől Nyugat-Európában és Kanadában alternatív gazdasági és társadalmi kezdeményezések sorát váltotta ki.²³ Általánosan elterjedté váltak a társadalmi (szociális) gazdaság szervezetei, a gazdasági tevékenységet is végző alapítványok, egyesületek és a kimondottan gazdasági szerepkörrel bíró szövetkezetek és kölcsönösségen alapuló társaságok. A szociális gazdaság formálódása, majd a részvételen alapuló szomszédsági szolgáltatások, a méltányos kereskedelem, a mikro-hitelezés és a helyi pénzek/pénzhelyettesítők már egyértelműen a társadalmi szerepvállalás és a gazdaság összekapcsolódására, a társadalmi és a gazdasági érdekek összehámozásának a jóléti államon túlmutatató, azt felváltó lehetséges útjainak keresésére utalnak.²⁴

A 90-es évektől (időben és térben eltérő ütemben) tudatosul és terjed a gazdaság társadalomba való be-, ill. visszaágyazását célul tűző szolidáris gazdaság fogalma és koncepciója. Ekkor indul a szolidáris gazdaság koncepció kiterjedtebb elméleti megalapozása is. Az elmélet előzményeinek a közösségi gazdaságfejlesztés, a szövetkezés, a non-profit szervezetek és önszolgáltatás elméletei és gyakorlati tapasztalatai tekinthetők. Az elsősorban francia nyelven írt művek (Defourney, Laville, Guérin) alapján a szolidáris gazdaságot a társadalmi szolidaritást előnyben részesítő gazdasági tevékenységek egész sora alkotja. A szerep-

lők saját magukat mobilizálják és a gazdaság és a társadalom közötti szinergikus összekapcsolódás társadalmi hálózatokon keresztül lehetőséget teremt állampolgárok csoportjai számára autonómiájuk növelésére, a szolgáltatások használóinak a szolgáltatás tervezésébe és működtetésébe való bevonásával válik megfoghatóvá és az erőforrások különböző típusainak (piaci, nem piaci, nem pénzügyi) összevonásával hozzájárul a társadalmi kohézióhoz és a munkahelyteremtéshez. A szolidáris gazdasági megoldások újszerűsége a viszonyosság, a piac és az (állami) elosztás közötti, mikrogazdasági egységekben megvalósuló, fenntartható összekapcsolásban rejlik.²⁵ A kulcselem a gazdasági és társadalmi tényezők közötti szoros kapcsolatok megértése, a piaci tevékenységek, az önkéntes erőfeszítések és a mozgalmi gyakorlatok közötti szoros kötődés.²⁶

Megtörtént a szociális és a szolidáris gazdaság fogalmi lehatárolása. Eszerint a szociális gazdaság a profitorientált első és a közszférához kapcsolódó második gazdaságot kiegészítő harmadik gazdaságként értelmezhető. Magába foglalja a szövetkezeteket, kölcsönösségi alapon működő társaságokat, egyesületeket és alapítványokat, valamint további, közösségleg szervezett és a profiton túlmutató célok érdekében tevékenykedő vállalkozásokat. Egyesek szerint a társadalmi gazdaság a kapitalizmus lényeges részének tekinthető, mely kritikus szerepet játszik a szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi kirekesztés problémájának mérséklésében és nélküle a társadalom destabilizálna. Mások szerint a gazdasági rendszer alapvetőbb átalakulásának kiinduló köve és a szolidáris gazdaság irányába vezet. A szolidáris gazdaság az egész társadalmi és gazdasági rendszer megváltoztatására törekszik és a fejlődés különböző, a szolidáris gazdaság elvein nyugvó paradigmáit erősíti.²⁷

1995–96 tekinthető fordulópontnak a szociális és szolidáris gazdaság fejlett országokban történő elfogadásában. A két úttörő országban (Franciaországban és Kanadában) történtek ekkor a szektor létjogosultságának és gazdasági szerepének elismerését tükröző lépések.²⁸ A következő tíz év a szociális és szolidáris gazdaság globális térnyeréséről szólt.²⁹ Közben 2002-ben megalakult a szociális és szolidáris gazdaság világszervezete is, a RIPESS.³⁰

Kelet-közép-európai országok

Európa keleti és nyugati felének társadalmi, azoknak a tőkés gazdaság hatásaira való reagálása között már az államszocialista rendszer kiépülése előtt is voltak különbségek. Ezek jórészt Kelet-Közép-Európa köztes – Nyugat és Kelet közötti – jellegéből fakadnak. A két régió különbözőségének ismérveit Bibó István (1946)³¹ és Szűcs Jenő (1983)³² egymásra épülő érvelésére alapozva Hanák Péter (1989)³³ kilenc pontban foglalta össze. Ezek között meghatározó az előbb keleties, majd a nyugati modellhez közelítő középkori tulajdon jellege, a városfejlődés, az egyház és vallás. Ugyanakkor – többek között – a tudomány és technika kevésbé gyakorlatias jellege, a nyugati fejlődési iránytól a régiót eltérítő második jobbágyság, a kapitalizmus külföldi tőkére és állami közreműködésre is alapozott megerősítése, a tekintélyi állam és a jogállam hibrid formája közepette végbement polgárosodás a nyugati útról való letérést, de a kelettől való elkülönülést is jelzi.

Ebből a köztes jellegből, a megkésett kapitalizálódásból³⁴ adódóan a társadalmi gazdaság előszervezetei, az egyesületek, alapítványok, szövetkezetek is más ritmusban és más módon indultak el. A szakszervezetek kezdetben inkább a céhlegényekhez, mint a gyári munkássághoz való kötődése és az önszervezés mellett (sokszor helyett) a kívülről-felülről (nemesektől, megerősödő vállalkozóktól) érkező karitatív tevékenységek, valamint az egyházak nagyobb szerepe mögött megbújó paternalizmus utalnak a nyugatitól eltérő fejlődésre.³⁵ Az öntevékeny hiányának ugyan ellentmond pl. a kolozsvári Gondoskodó Társaság 1825-ös alapítása, ami két évtizeddel megelőzte az Európa nyugati felében létrejött szövet-

kezeti alakulatokat. Hatására Erdélyben és a szomszédos magyarországi vármegyékben egymás után alakultak takarékpénztárak Aradon (1840), Szebenben (1841), Temesváron (1846), Nagyváradon és Szatmáron (1847).³⁶ Ezzel együtt is az országos kiterjedésű szövetkezeti mozgalom közel félévszázados csúszást mutatott. A később Közép-Európa egyik legnagyobb vállalatcsoportjává váló (több mint 2000 tagszövetkezettel, 700 000 taggal, 30 konzervgyárral, 20 ipari üzemmel, 400-nál több bolttal rendelkező HANGYA szövetkezet 1898-ban jött létre.³⁷ A Hangya Szövetkezet német hatásra kooptálta és terjesztette el az Erdélyben szigetszerűen már a 19. század közepén megjelenő hitelezési és termelési modellt. A modell sikerességére jellemző, hogy Trianon után, 1925-ben Csehszlovákiában ennek mintájára (részben az ottrekedt tagok részvételével) alapították meg a Hanza Szövetkezetet.³⁸ A tőkeképződést a méretgazdaságosabb termelés és a piaci árszabályozási képesség révén támogató szövetkezeti modell (bár országonként eltértek létrejöttének körülményei és működésének jellegzetességei) döntően Közép-Európa-szerte megegyezett abban, hogy a takarékszövetkezetek révén forrásgyűjtési, a beszerzési-termelési-kereskedelmi-fogyasztási szövetkezetek révén áruelőállítási, beruházási és értékesítési területen egyaránt tevékenykedtek. Az európai félperifériák sikeres modernizációs mintái szinte kivétel nélkül azon alapultak a 19. század második felétől a második világháborúval bezárólag, hogy képesek voltak integrálni termelőkapacitásaikat, védelmezni növekedő iparágukat, valamint a belső tőkeképződés folyamatát erősítő struktúrákat tudtak kiépíteni.

Emellett a hagyományos civil szervezeteknek is széles köre alakult ki minden országban, ám ezek többnyire a szociális és kulturális szférában tevékenykedtek, gazdasági szerepvállalás nélkül.

Az Európa keleti felén kiépült államszocialista rendszer kiépítése pedig alapvetően más irányt adott a társadalom szerveződésének. Kelet-Közép-Európában a 80-as évek végéig gyakorlatilag nem volt lehetőség a társadalmi gazdaság megerősödésére. Míg a nyugati társadalmakban a jóléti állam altatta el a társadalmi öngondoskodást, Kelet-Közép-Európában a mindent kontrollálni akaró államszocializmus hatalmi törekvései blokkolták a társadalmi gazdaság alapját jelentő társadalmi szerveződések. Kezdvé attól, hogy csak a hatalom által elismert, többnyire saját maga által kreált szervezetek működhetek, folytatva az állami tulajdon privilegizálása mellett a vállalkozás- és vállalkozóellenes politikai légkörrel, a szövetkezeti alapelvekhez nem igazodó szovjet típusú szövetkezetek eluralkodásával,³⁹ az önkéntes munka kötelezővé tételével, egészen a társadalmi egyenlőtlenségek tagadásáig – a rendszer helyből blokkolta az alternatív, az állam tehetetlenségének elismerésére alapuló társadalmi gazdaság formálódását. Ennek ellenére bizonyos csírák minden országban megjelentek.⁴⁰

Kulturális, sportegyesületek továbbéltek, a „művi” közösségek helyenként valódi tartalommal teltek meg, majd Magyarországon a 70-es évektől bizonyos teret kaphatott a vállalkozás – ennek nyomán a vállalkozói gondolat, a lehetőség adódott a helyi közösségek öntevékeny akcióinak a településfejlesztésbe való integrálására. (Ne feledjük, hogy ezek a politikai enyhítéseket az egyre inkább forráshiányos gazdaságban a közérzet javítását célzó forráspótlás igénye mozgatta.⁴¹

Az 1990-es évek elejéhez köthető rendszerváltás után itt is elindult a társadalmi gazdaság formálódása, ám a múlt öröksége erősen befolyásolta ezt a folyamatot.

A kommunista örökség két formában is megnyilvánul. Egyrésztől bizonyos értékek, beidegződések akaratlanul is tovább élnek az emberekben és vezetőikben, másrésztől éppen a múlt látványos elutasítása, a korábbiak éles tagadása vezetett sajátos, a nyugat-európaiktól eltérő folyamatokhoz. Az e két forrásból származó egyedi, de a volt szocialista országokban mégiscsak valamelyest egységes mozzanatok alakították a társadalmi gazdaság feltételrendszerét és hozták létre a társadalmi gazdaság kelet-közép-európai modelljét.

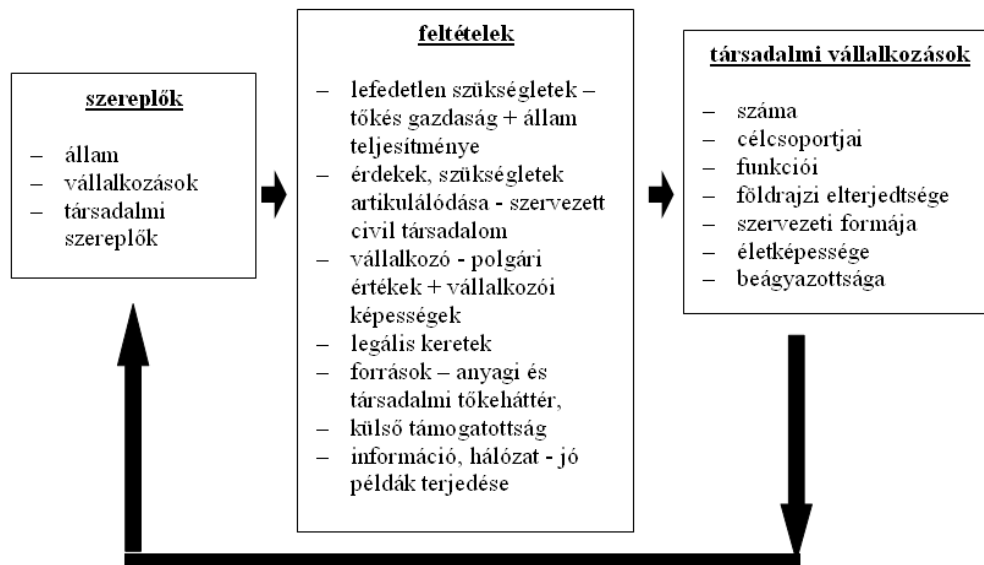
Modellalkotó elemek a poszt-szocialista országok társadalmi gazdaságának formálódásában

A rövid történeti áttekintés és a két rendszer eltéréseinek vizsgálata a társadalmi gazdaságot, azon belül a társadalmi vállalkozásokat alakító néhány alapvető feltételre hívja fel a figyelmet (4. ábra).

A társadalmi gazdaság lehetőségét és súlypontjait kijelölő három szektor pusztá létezésé és alapvető sajátosságai mellett, a társadalmi gazdaság anyagi oldalát meghatározó lefedetlen szükségletek, anyagi erőforrások, legális keretek, valamint a lehetőségekkel való élni tudást befolyásoló, inkább kulturális jellegű értékrend, szellemi és társadalmi tőke, kapcsolatrendszer alakítják a társadalmi gazdasági szektor jellemzőit.

4. ábra: A társadalmi gazdaság megjelenését alakító tényezők

Figure 4: Determining factors of social economy

[A vázolt feltételrendszer nem teljes körű, ugyanakkor erős logikai kapcsolódást mutat a közösségi alapú helyi fejlesztés sikerének korábban általunk vázolt feltételrendszerével. A szerint a sikerhez szükséges: (1) közösség változtatási igénye – legyenek készek változtatni, (2) a közösség által beazonosított cél – tudják, hogy mit akarnak, (3) tudják, hogy hogyan érhetik el céljaikat, (4) rendelkezzenek a célok eléréséhez anyagi, szellemi, társadalmi tőkével, (5) kapjanak külső megerősítést, támogatást, vagy legalábbis ne akadályozzák őket.]⁴²

A modell elemeit követve meghatározhatók a társadalmi gazdaság poszt-szocialista alakulásának sajátosságai:

Miként maguk a társadalmi vállalkozások maguk is az üzleti – állami – civil szférák háromszögében értelmezhetők, a megjelenésüket és működésüket meghatározó feltételrendszer alakulására is ezek a szereplők vannak hatással. A poszt-szocialista átmenetben az állam kitüntetett szereppel bír, mivel a békés átmenetből adódó sajátos módon, a totális állami hatalom lebontásának is állami vezénylettel kellett megtörténnie. Ez már önmagában indokolja az állam szerepében és a kormányzás módjában történt változások vizsgálatát, amit tovább erősít a vázolt feltételrendszer, majd kelet-közép-európai országok társadalmi vállalkozásai jelen helyzetének megismerési igénye. A másik két szereplő újnak

tekinthető, melyeket a II. világháború előtti korszak nosztalgijája, a szocializmus tagadott, de továbbélő értékei és a modern (főként liberális) társadalmi modellek együtt alakítottak.⁴³

A társadalmi gazdaság formálására hivatott szereplők tehát már eleve más motivációkkal, értékrenddel rendelkeznek.

A magán- és a közszféra által lefedetlen szükségletek és megoldatlan társadalmi vagy környezeti problémák jelentik a társadalmi vállalkozások keresleti alapját. Korunk gazdasági folyamatai következtében a fejlett országokban is egyre szélesebb a lefedetlen szükségletek köre. Ez egyrészt a szükségletek minden korábbinál erősebb, a profítképeséget rontó differenciálódásából, új, egyénre szabott, egyelőre csekély gazdasági haszonnal kecsegtető szükségletek megjelenéséből, másrészt a jóléti államok visszalépése miatt kieső, vagy más szereplők számára átadott közszolgáltatásokból adódik.

A szükségleteket mesterségesen lefojtó államszocializmus megszűnése elsősorban az anyagi fogyasztás terén hozott robbanásszerű változást. A nyugati országok életszínvonala, fogyasztása elérésének vágya elemi erővel tört fel. A megnövekedett és minden egyebet elfedő anyagi szükségletek kielégítésére a rendszerváltás logikájából adódó természetes választ a piacgazdaság üzleti szereplőinek tömeges belépése jelentette. Fel sem merült a társadalmi megoldások lehetősége. Mivel korábban nem csak a közszolgáltatások, hanem – bár a magyar modell szerint a 70-es évek végétől kisebb részben magán érdekltségbe kerülő – mindenfajta szolgáltatás állami kézbe tartozott, az államszocialista rendszer lebontására a privatizáció látszott az általános megoldásnak.⁴⁴

A privatizáció az első szakaszban (1990–94) a tőkés piacgazdaság kereteinek kialakítását célzó gazdaságpolitika alapelemeként jelent meg, majd a továbbiakban (1994–99, 2002–2007) az állami költségvetést stabilizáló bevételi cél került az előtérbe.⁴⁵ 2007-re szinte teljes, sőt talán túlzott mértékben is megtörtént az állami tulajdon lebontása, amit 2010 után jó néhány cég újraállamosítása billentett vissza.⁴⁶ Az állami tulajdon új térhódításában a törvény által deklarált állami tulajdon mellett az állami tulajdon új formái is növekedésnek indultak. Míg a szélsőséges privatizáció egyáltalán nem, az államosítás kedvezhet a társadalmi vállalkozásnak, amennyiben az állami kézben lévő közszolgáltatások ellátásába be tudnak kapcsolódni. Ehhez azonban szükséges az állam részéről a közszolgáltatási feladatok átadására való hajlandóság. Az állam és az önkormányzatok hajlandóságát a közfeladatok civil szféra számára történő bevonását befolyásolja: a fizetőképes kereslet, a szükséglet „nyomása”, a piacosíthatóság mértéke; az értékrend, a politikai kultúra mennyire támogatja a „nyitást”; a civil szervezetek megléte, erőssége (érdekképviselő, feladatvállaló képesség); monopólium avagy versenyhelyzet, az utóbbi lehetősége, illetve korlátozottsága; az önkormányzat anyagi helyzete (pénzügyi kényszer); adott szolgáltatás illetve közfeladat jellege, átadhatósága (közhatalmi, hatósági tartalma).⁴⁷

Az állam szerepe tehát elsősorban a vállalkozások piaci helytállását erősítő vállalkozáspolitikában, valamint a közfeladatok ellátására irányuló – a közfeladatok körére és az ellátás módjára kiterjedő – döntésekben fogható meg. A közfeladatként meghatározott szolgáltatások köre országonként változó. A klasszikus jóléti államban az állam igyekszik polgáraitól a legtöbb feladatot átvállalni. Ez nem zárja ki a közfeladatok átadását civil vagy vállalkozó szereplők számára. (A franciaországi és kanadai társadalmi gazdaság gerincét éppen ezek a civilek számára átadott szolgáltatások alkotják.) A poszt-szocialista államok civilekkel szembeni, részben az új szereplőnek kijáró, részint az anyagi biztosítékok hiányából fakadó bizalmatlansága azonban ezt a lehetőséget korlátozza. Az államszocializmusban szintén elfojtott, de a váltás után újraéledt egyházak irányába a bizalom erősebb, minek következtében az egyházak sajátos helyet foglalnak el az állam által átadott közszolgáltatások ellátásában.

A fejlett és szervezett civil társadalom az egyéni érdekeken túlmutató társadalmi ügyek artikulálásának, az állampolgári részvételnek és mozgósításnak, az önkéntességnek a feltétele. A lefedetlen szükségletek felismerése, a kielégítésükre irányuló társadalmi igény megfogalmazása nélkül a társadalmi gazdaság formálódása el sem indulhat. A civil társadalom szerveződése a váltást követően minden volt szocialista országban elindult. A szervezetek száma ugrásszerűen emelkedett, a 90-es évek végére nagyfokú tömegesedés ment végbe. A 2000-es években a szervezetek számában és jogi kereteiben megfigyelhető stabilizációt követően mára mintha kisebb megtorpanás ment volna végbe. A jogi szabályozásnak követően is a szervezeti keretek és a tevékenységi körök is letisztultak.

A saját magukért tenni képes egyének, a „vállalkozók” működtetik a társadalmi gazdaságot. Az olyan polgári értékek, mint az önállóság, a felelősség, a függetlenség a saját sorsán Váloztatni akaró és képes egyének és közösségek létezésének alapfeltételei. Kialakulásukhoz és megerősödésükhöz egzisztenciális függetlenség és politikai szabadság szükséges. Ezek hiányában az érdekek és célok melletti kiállás, az ezek érvényesítéséhez szükséges önálló kezdeményezés és következetes tevékenységsor nem lehetséges. Az értékrenden túl a vállalkozói kompetenciák, mint a változtatásra és kockázatvállalásra való készség és képesség, a kitartás, a szenvedély, az önbizalom a társadalmi vállalkozásnak (is) szükséges feltételei. Az üzleti szférában megismert sikeres vállalkozó merészsége, helyzetfelismerése, szabályoktól való elrugaszkodása és gyors, rugalmas reagálása társadalmi felelősséggel párosul.⁴⁸

A volt szocialista országokban a „vállalkozó” a hosszas elfojtás okán eleve hiánycikknek számított. A tömeges kényszervállalkozás, azok bukása nem segítette a vállalkozói kedv növelését. A tőkés vállalkozásra, az annak lényegét adó profit-maximalizálásra koncentráló gazdasági modell pedig távol tartotta a társadalmi vállalkozástól a „profi” vállalkozókat. A kép az utóbbi időben az üzleti szférát megjárta, a CSR „ízére rákapott” gazdasági menedzserek szektorváltásával változik.

A tőkeháttér változatosságát az anyagi/gazdasági és a szellemi/kulturális tőke mellett a mindkét előző tőkefajtvá konvertálható társadalmi tőke meghatározó szerepe adja.⁴⁹ A társadalmi tőkét olyan erőforrásnak tekintjük, ami az egy csoporthoz való tartozáson alapul. Intézményesült viszonyokhoz kapcsolódik, anyagi és szimbolikus csereviszonyok alapján létezhet, s maga is hozzájárul e viszonyok fennmaradásához. Újratermelése is ezek a csereviszonyok, vagyis a kapcsolatok működtetése, fenntartása révén valósul meg.

Magyar kutatók megfogalmazása szerint a magyar és a kelet-közép-európai társadalmakban tapasztalható, s a lakosság egészségi állapotában is tetten érhető válságtünetek a bizalom és a társadalmi tőke hiányára vezethetők vissza. Magyarországon a szocializmus évtizedeiben hatalmas mértékű társadalmi destrukció és értékvesztés ment végbe, amelyet a rendszerváltás után tovább fokozott a gazdasági szerkezetváltás okozta bizonytalanság és reményvesztettség. E folyamat visszafordításában a kutatók meggyőződése szerint a család és az iskola mellett a fentiekben már említett civil szervezetek játszhatnak jelentős szerepet.⁵⁰

Az anyagi tőke domináns forrása az állami, illetve uniós pályázati támogatások, ami azonban növeli a szervezetek kiszolgáltatottságát. A függetlenséget biztosító önzetlen adományozás csak korlátozott keretek között működik, az üzleti/értékesítési bevételek – a piac beszűkültsége és a bevételszerzéssel ellentétes hagyományok miatt – ugyancsak szűkösek.

A jogi környezet, a szabályozás adhat ösztönzést, de hiánya, következtelensége, vagy éppen téves iránya gátolhatja a társadalmi gazdasági kezdeményezéseket és azok kibontakozását. Mint láttuk – a kelet-közép-európai országok elmaradtak a társadalmi gazdaság célzott és átfogó szabályozásában, valamint több esetben az érintett területek szabályozása elkülönül egymástól, netán következtelen. Fontos azonban megemlíteni az európai uniós

normák átvételét a jogi és a támogatási környezet alakításában. Ez uniformizálja a keretek kialakítását és elfedheti a valós igényeket, ami végül egyedi kibúvókhoz, álmegoldásokhoz vezethet.

A kapcsolódások, hálózatok, külső támogatottság nélkül – mint bármilyen más szervezet – a társadalmi gazdaság szervezetei sem tudnak sikeresen működni. Ezek teszik számukra lehetővé az erejük megsokszorozódását eredményező integrációt. A jó példák terjedése, mások eredményeinek megismerése segíti a motivációt és a releváns, megvalósítható, egyben fenntartható megoldások megtalálását.

A kelet-közép-európai társadalmi gazdaság ernyőszervezetei minden országban léteznek, adott esetben akár túl sokan is vannak, máskor állami kontroll alatt állnak. Az európai és a globális nemzetközi szervezetekhez még csak kevesen csatlakoztak. A jó gyakorlatok nemzetközi terjedésének a nagyon is lokális szervezetek nyelvi, valamint az eltérő fejlődési útból és kulturális különbségekből adódó fogalomértelmezési problémái is gátat szabnak.

Összegzés és a kutatás következő lépései

A fentiek alapján is sejthető, hogy a társadalmi gazdaság kiépültségében a keleti blokk lemaradottsága nem pusztán csak a közel tíz éves fáziskésésből adódik. Olyan, a félperiféria létből és a poszt-szocialista viszonyokból, a szocialista örökségből adódó sajátosságok is megjelennek, melyek egyúttal a nyugati országoktól való eltéréseket is magyarázzák.

A történelmi és a feltételrendszer alakító gazdasági és társadalmi, valamint a regionális szempontokat egymásra vetítve a társadalmi gazdaság alábbi kelet-közép-európai sajátosságait azonosítottuk be:

1. A rendszerváltás előtt a civil szerveződések gátoló ideológia és az állam mindenhatósága miatt nem volt lehetőség és igény sem a társadalmi gazdaság kialakulására, de mindenütt léteztek valamiféle csírák, a társadalmi gazdaság irányába mutató kezdeményezések, melyek csak halványan köszönnek vissza az új formációkban.
2. A rendszerváltás utáni liberális gazdasági fordulat és a szovjet típusú szövetkezéstől, a kötelező társadalmi munkától való elfordulás az üzleti vállalkozásokat állította előtérbe és a gazdaságban a közösségi megoldásokat háttérbe szorította, emiatt az üzleti befektetésekre nem alkalmas (versenyképtelen) területek gazdaságilag kiürültek.
3. A váltás után leginkább a fejlettebb térségekben megélénkülő civil aktivitás terepe a kultúra, a szabadidős tevékenységek, a környezetvédelem és a jótékonykodás, melyek csak ritkán párosulnak gazdasági szerepvállalással, üzleti bevételre törekvéssel és foglalkoztatással – részben a jogi szabályozás is tiltotta ezt számukra.
4. A civil szervezetek erősen függenek az állami, más esetben nemzetközi pályázatokon szerzett támogatásoktól, ezáltal azok szándékaitól és ez a szektoralakító tényezőként működő függés a vidéki perifériákon erősebb.
5. A szociális kiadások csökkentése, a fogyasztói igények diverzifikálódása, a munkaerőpiacról kiszorulók és a leszakadók számának növekedése felveti és erősíti a társadalmi gazdaság szükségességét, ám ez nem feltétlenül tudatosul, illetve a vidéki perifériákon a kreativitás és a cselekvő szervező erő is hiányzik.
6. A váltás előtt megrögződött, majd tovább élő, új formákat öltő paternalizmus és demokraciadeficit az állam és a polgárok részéről is akadályozza a civilek gazdasági szerepvállalását, a közösségi gazdasági kezdeményezéseket és a társadalmi innovációt.
7. Az állam átmeneti visszavonulás után ismét erősödik, bizalmatlan a civil szektorral szemben, nehezen ad át gazdasági vonzatú feladatokat (szolgáltatási piacot) civileknek, kisajátítja a társadalmi innovációt.

8. A korrupció és a nyomában járó bizalomhiány nem kedvez az üzleti, a public és a civil szféra együttműködésén alapuló, fenntartható társadalmi gazdasági modellek kialakulásának és megerősödésének.
9. A társadalmi gazdaság termékei, szolgáltatásai iránti valós keresletet csökkenti a fogyasztói igényekben az ár meghatározó jellege és a célcsoportok alacsony jövedelmi szintje, valamint az igények leszállítása, mint túlélési stratégia jellemzővé válása.
10. A társadalmi és területi különbségek növekedésével nem feltétlenül a leghátrányosabb csoportokban és térségekben találhatók a legerősebb társadalmi gazdasági kezdeményezések, a társadalmi innováció keletkezésének és adaptációjának feltételei és eredmények a fejlettebb térségekben erősebbek.
11. Az EU társadalmi gazdasági modellje megjelenik a kormányzati politikákban, fejlesztési dokumentumokban, de a nemzeti sajátosságoknak megfelelő szabályozás és hosszútávon gondolkodó fejlesztés még nem történt meg.
12. A társadalmi gazdaság nyugat-európai modelljei ismertek, főként a foglalkoztatási és szociális szolgáltatási problémák kezelését várják a szektortól, megbízható hatásmérés azonban nem jellemző és a szolidáris gazdaság koncepciója kevésbé elterjedt.

A felsorolt tizenkét pontot, mint további vizsgálatokkal igazolandó, vagy elvetendő hipotézist fogalmaztuk meg, és az általuk kijelölt minden témakörben készül egy-egy, a célrégiót átfogó elemzés. Emellett a kelet-közép-európai társadalmi gazdaságban tevékenykedő szakemberekkel interjúk és egy fókuszcsoportos beszélgetés keretében vitatjuk meg az állításokat, tesztelve azoknak az egyes országokra vonatkozatható relevanciáját. A kutatás végső eredményeit egy – várhatóan 2017 végén – megjelenő kötetben kívánjuk összefoglalni.

JEGYZETEK

1. EC (1994).
2. EC (2011).
3. Miller (2007).
4. Reeder et al (2012).
5. G. Fekete 2010
6. Tonnies (1887/2002).
7. G. Fekete (2010).
8. Monzón–Chaves (2012).
9. ICF (2014).
10. Monzón–Chaves (2012).
11. Tudomásul véve a társadalmi gazdaság geográfiai sokszínűségét, itt és most a fejlődő világ kezdeményezéseivel nem foglalkozunk. További erős földrajzi egyszerűsítéssel jelen tanulmány keretei között Európában nyugatról és keletről beszélünk, a nyugatba beleértve a dél-európai, államszocialista múlttal nem rendelkező országokat is.
12. Roberts (1992).
13. A nyolcórás munkanapért vívott nemzeti sztrájkok és a chicagói Haymarket téri lázadás vezetett a Május elsejei Nemzetközi Munkás Nap megalapításához 1886-ban, a Nemzetközi Nőnap szintén ebben az időben indult. (Laville 2010)
14. 1897-ben Kanadában létrejött az első betéti és hitelszövetkezet. Az USA-ban a Robert Owen utópista szocialista közösségeinek létrehozása vezetett az első óvoda, kereskedelmi iskola, ingyenes könyvtár és közösségi támogatottságú iskola megalapításához. Az 1900-as évek elején itt is elindult a hitelszövetkezeti mozgalom és gyorsan terjedt. (Poirier–Kawano 2008)
15. Poirier–Kawano (2008).

16. Pétervári (2016).
17. Erdős (1996).
18. Patel (2016).
19. Poirier–Kawano (2008).
20. Laville (2010).
21. Poirier–Kawano (2008).
22. Hills (1998).
23. Franciaországban a késő 80-as években REAS tevékenységei közvetlenül gazdasági alternatívák létrehozását célozták. Egy régi elhagyott gyárat alakítottak át irodává és egy étteremmé fiatal hátrányos helyzetű személyek képzésére. Zöld párti politikusokat és illúzióvesztett kommunistákat vagy szocialistákat vonzott egész Franciaországból. Hét-nyolc év múlva csődbe ment, de sok, még ma is aktív embert inspirált és egy ága Spanyolországban ma is létezik. (Poirier–Kawano 2008)
24. Laville (2010).
25. Neamtan (2002).
26. Lewis–Swinney (2007).
27. Kawano (2013).
28. 1995 októberében Franciaországban a Le Monde-ban jelent meg a „Felhívás szolidáris gazdaságra”.
29. 1997-ben Limában rendezték meg az első „A szolidaritás globalizációja” találkozót. (A legnagyobb delegációk Peruból és Québecből érkeztek.) A második találkozóra 2001-ben Québecben, a harmadikra 2005-ben Dakarbán került sor.
30. Réseau Intercontinental de Promotion de L'Économie Sociale Solidaire
31. Bibó (1946).
32. Szűcs (1883).
33. Hanák (1989).
34. Berend T.–Ránki (1976).
35. Mikkelsen (2005).
36. Somai (2009).
37. HANGYA (é. n.).
38. Pukkai (1994), Gaucsik (2008).
39. Mitrovics (2015).
40. Rymsza–Kazmierczak (2008).
41. Kornai (2007).
42. G. Fekete (2016).
43. Illés (2002).
44. Kiglics (2007).
45. Mészáros–Tátrai (2009).
46. Voszka (2013).
47. Kulcsár–Domokos (1995).
48. Leadbeater (1997).
49. Bourdieu (1998).
50. Skrabski–Kopp (1999).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bibó I. (2011/1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Centenárium Sorozat 5. Argumentum Kiadó és Nyomda. Budapest
- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy–Szántó Z. (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula Kiad. Budapest. 155–176.
- EC (2011): Social Business Initiative, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. EC Brussels.

- EC (1994): Growth, Competitiveness, Employment, The Challenges and Ways forward into the 21st Century. The White Paper, ECSC-EC-EAEC, Brussels-Luxembourg.
- Erdős T. (1996): A keynesi elméleti rendszer és a válságkezelés. In: Akik nyomot hagytak a 20. századon. Eszmetörténeti előadások. I. Napvilág Kiadó. Budapest. 105–170.
- G. Fekete Éva (2016): A lokalitás értelmezése és a helyi fejlesztés elméletei. KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 9. 26–33.
- G. Fekete É. (2010): Geographical aspects of social and solidarity economy. BUSINESS STUDIES: A PUBLICATION OF THE UNIVERSITY OF MISKOLC 7. 2. 47–59.
- Gaucsík I. (2008): A szlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom a hálózatépítés és a központoszerzés tükrében (1918–1938). Fórum Társadalomtudományi Szemle 3. 71–91.
- Hanák P. (1989): Közép-Európa: az imaginárius régió. Liget. 3. 20–31.
- HANGYA (é. n.): A HANGYA története (<http://www.hangyaszov.hu>)
- Hills, J. (1998): Thatcherism, New Labour and the Welfare State. CASEpaper 13. London School of Economics, London.
- ICF (2014): Map of social enterprises and their eco-systems. A seria of county reports. EC. Brussels.
- Illés I. (2002): Közép- és Kelet-Európa az ezredfordulón. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Kawano, E. (2013): Social Solidarity Economy: Toward Convergence across Continental Divides. News and Views. UNRISD
- Kiglics, I. (ed.) (2007): Rebuilding the Market Economy in Central Europe and the Baltic countries; Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kornai J. (2007): Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kulcsár L.–Domokos T. (1995): A civil szervezetek és az önkormányzatok együttműködési lehetőségei a Kárpát-medencében. Kutatási beszámoló az OKTK A. 1554/VIII.B. számú „Civil Szervezetek A Kárpát-Medencében” pályázathoz. Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet Közhasznú Társaság. Székesfehérvár.
- Laville, J. L. (2010): The Solidarity Economy: An International Movement. RCCS Annual Review (online) 2. <http://rccsar.revues.org/202>
- Leadbeater, C. (1997): The rise of the social entrepreneur. Demos. London
- Lewis, M.–Swinney, D. (2007): Social economy and solidarity economy: Transformative concepts for unprecedented times. In: Jenna Allard–Carl Davidson–Julie Matthaei (eds): Solidarity economy: building alternatives for people and planet. Changemaker Publications. Chicago.
- Mészáros T.–Tátrai M. (2009): A privatizáció 20 éve Magyarországon. In: Sándor P.–Stumpf A.–Vass L. (szerk): Magyarország politikai évhuszadkönyve – Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában 1988–2008. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány. Budapest.
- Mikkelsen (2005): Working-class formation in Europe: Labor History 46. 3. 277–306.
- Miller, E. (2007): Other Economies Are Possible!: Building a Solidarity Economy. GEO Collective <http://www.geo.coop/node/35>
- Mitrovits M. (2015): A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Horváth S.–Ö. Kovács J. (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Magyar Történelmi Emlékek. Budapest 335–347.
- Monzón J. L.–Chaves, R. (2012): A szociális gazdaság az Európai Unióban. CIRIEC jelentés az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság részére. Európai Gazdasági és Szociális Bizottság, Brüsszel.
- Neamtan, N. (2002): The Social and Solidarity Economy: towards an ‘Alternative’ Globalisation. (background paper) Langara College. Vancouver. June 14–16.
- Patel, K. K. (2016): The New Deal: A Global History. Princeton University Press. Princeton (New Jersey) / Oxfordshire.
- Pétervári Zs. (szerk.) (2016): Korszerű szövetkezeti ismeretek. Jövőegyetem könyvek. John Henry Newman Oktatási Központ Kft.. Sümeg.
- Poirier, Y.–Kawano, E. (2008): Solidarity Economy in North America – A history. ALOE and RIPESS North America <https://ripeSSna.worldpress.com>

- Pukkai L. (1994): A Hanza Szövetkezeti Áruközpont Galánta. Madách-Posonium, Pozsony/Bra-tislava.
- Ránki Gy.–Berend T. I. (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Reeder, N.–O. Sullivan, C.–Tucker, S.–Ramsden, P.–Mulgan, G. (2012): Strengthening social inno-vation in Europe: journey to effective assessment and metrics. Enterprise and Industry. European Commission. Brussels.
- Roberts, M (1992): Az ipari forradalom és a liberalizmus kora. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rymsza, M.–Kazmierczak, T. (2008): Social Economy in Poland: Past and Present. Institute of Pub-lic Affairs. Warsaw, Poland.
- Skrabski Á.–Kopp M. (1999): Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. Századvég 12. 128–146.
- Somai J. 2009: A szociális szövetkezetek európai és erdélyi előzményei. In: Kistérségek – nagy remények. Komp-press Kiadó. 19–28.
- Szűcs J. (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető. Budapest.
- Tonnies, F (1887): Community and Society. Courier Dover Publications. 2002.
- Voszka É. (2013): Államosítás, privatizáció, államosítás. Közgazdasági Szemle 59. évf., december 1289–1317.